

Карпо ГУЛАК.
ПЕРЕКЛИЧКА

Чи то того, що тобі за сімдесят і ти ідеш не на ярмарок, а з ярмарку, чи пережите раніше взнаки дається, але ночами часто сняться тривожні, навіть кошмарні сні. А найбільше тривожить мене Ялешка Плакида: вона показує мені пухлого мізинця із зламаним нігтиком — прохає отакий мізерний шматочок хліба, якого в мене нема...

І коли онуки питають: "Дідусю, чого не спиш?" — відповідаю колись почутим жартом: "Наполеон казав, що чоловікові треба спати чотири години, жінці — п'ять, а дитині — шість. Отже, ви ще спіть собі на здоров'я".

Нащо їм знати, що мені сниться Ялешка (так ми в школі називали Єлизавету). Вона в нашому класі була завжди чистюлька, тому й була в класній санкомісії. І ніколи не казала: "А чого в тебе брудні руки?", а радила: "Добре помий руки споришем після того, як нарисеш черв'яків для своєї вудочки". Вона добре знала наші звички.

Я був старостою класу. Ще з першого класу наша вчителька Марія Іллівна Курило, білоруска, з трохи покопаним віспою обличчям, завела порядок: ще до її приходу, тільки пролунає дзвінок на уроки, староста робить перекличку. Наш "математик" Фадей Цибулько своїми чорними, як вуглинка, очима нишпорив по класу, виявляючи відсутніх.

— Говоруха Павло, — починаю називати прізвища.

— Не буде сьогодні Павла. Він пішов ловити жаб у Самарі, — сказав Фадей.

Дехто засміявся, але той недоречний сміх обірвався: всі знали, що Павло був дуже слабкий від голоду.

— Деркач Олекса.

— Він учора помер, — глухо сказала Оля Давиденко, висока білява дівчина.

В класі притихли, хтось схлипнув.

— Покидайло Євмен.

— Євмен запізниться, він зайшов до батька на пошту, — каже Яша Стеценко (Євмен, як і його менший брат Гриша, вижив тоді, щоб потім згоріти в горнілі страшної війни).

— Онопрієнко Пилип.

— Помер учора, прийшовши зі школи, — сказала Настя Сосна, Пилипова сусідка (Пилип присів на загату відпочити та й не встав — помер).

Через парту мене штовхнув Євламій Красножон, мовляв, читанка нам буде на трьох, як було до Пилипової смерті. А рівно через три дні, коли я робив перекличку, Настя Сосна сповістила, що Євламій Красножон помер. Читанка тепер стала на двох. Добре, що Настя не користувалася нею одна. Її батько працював машиністом у паровому млині, тому часто добра дівчина рятувала від голоду "маторжениками" — спеченими з висівок та з різних трав'яних домішок коржиками.

Страшна бухгалтерія голоду: з 45 учнів В'язівської початкової школи у Павлоградському районі на Дніпропетровщині навесні 1933 року померло 25.

Про голод і мільйони померлих у нас довго мовчали. Мовчали письменники — "інженери людських душ", прославляючи "сизокрилого орла", що вилітав "із-за гір та з-за високих". Проте і в ті страхітливі роки була одна смілива людина — Михайло Зоценко. Він у книжці "Повернута молодість" хоч згадав про голод 1933 року. Розмови про нього перед війною та й довго після неї вважалися "ворожим випадком" проти радянської влади. Нам тлумачили про щасливе дитинство, про те, як нас, дітей, любить "вождь народів", який "на руки взяв Світлану, а згадав про всіх дітей..."

А я часто вночі чую слабкий голос Ялешки Плакиди, яка, умираючи, не прохала, запитувала мене: "В тебе немає хоч отакого шматочка хліба?" — і показувала пухлий мізинець із зламаним нігтиком. Як же хотілося допомогти симпатичній дівчинці, яка померла прямо в класі за партою.

Була вона голубоока, в міру кирпатенька, лагідна, в темно-жовтій спідниці, в біленькій вишитій кофтині. "Сама вишивала!" — хвалилася. Ще коли не було голоду, вона приносила яблуко, давала мені відкусити червоний його бік. "Смачне яблуко?" — запитувала.

А тепер її голівка стукнула об віко парти, рука впала мені на коліно під партою і на мене дивилися помутнілі очі. Стало моторошно, я покликав вчительку:

— Маріє Іллівно, щось з Ялешкою.

— О, Боже! Моя ж ти дитино, — заплакала вчителька, закриваючи очі дівчинці.

...А нічні спогади через півстоліття тривають.

— Іван Гарбуз.

У класі мовчання. Я забув, що Івана, мого сусіда, уже три дні, як не стало. Він став жертвою канібалізму. Зміст цього слова я узнав пізніше, коли у п'ятому класі прочитав "Робінзона Крузо". І не дикуни, танцюючи навколо вогнища, поїдали дистрофічні ноги Івана Гарбуза — канібалами стали його мати і старша сестра.

Доведений до відчаю голодом, я кинув свій четвертий клас і зайнявся риболовлю. У травні в нашій Самарі вода уже тепла, тому, закотивши повище холоші, я забродив далеко в затоку, яка звалася Гнилокишею. Оті маленькі окунці, краснопірочки, які потрапляли на гачки, врятували мене від смерті. Іван Гарбуз настільки ослаб, що не міг ловити рибу. А ще недавно ми разом бігали за м'ячем, грали у піжмурки. Я ловив рибу, викидав її на сухе місце, а Іван нанизував на низку з сурової нитки. Перед тим пощастило зловити чималого окуня. Я щось Івана запитав, але відповіді не почув. Коли повернув голову до берега, побачив, що Іван швидко втікав. На низці окуня не було.

— Ах ти ж, злодію, — крикнув я і кинувся доганяти Івана. Я замахнувся, щоб ударити його, але побачив обличчя хлопця, поколите шипами окуня. Кров і сльози змішалися на обличчі.

— Ваню, хіба ж так можна? — лише вихопилося в мене.

Він протягнув над'їденого окуня.

— Що ти, Ваню, їж, я ще спіймаю собі, — сказав я і повернувся до річки.

Мабуть, у той час був дома Бог, а не в гостях, як у тому жарті: я спіймав більшого, ніж той окунь, головня. А через день Івана не стало. Коли його батько повернувся з Курської області, куди їздив добувати продукти, то з чималої сім'ї залишився тільки син Микола.

А переключка продовжується. Уже не допомагав мені Фадей Цибулько — його засипали на кладовищі, поруч з меншим братиком. Наївся якихось пагінців молодих трав Фадей і загинув. На жаль, не всі люди знають, яка бадилина-трава корисна, а яка шкідлива. А ми паслися тієї весни на лободі, щавлі, грибах, дикому часникові, рогозі, очеретяних ріжках.

І ось нарешті сталися зміни. Згадали і про нас. В будинку купця другої гільдії Стадника відкрилась їдальня для учнів. На великій перерві ми одержували тарілку рідкуватого супу і по сто грамів жовтого, як віск, ясного, як небесне сонечко, кукурудзяного хліба. Я його ховав, щоб віднести матері. Не знаю, чим вона жила, але якось умудрялась, щоб той доважок з'їв таки я.

Отож, мабуть, помираючи, Ялешка просила в мене шматочок хліба, показуючи на пухлому мізинчику із зламаним нігтем: "Хоч би ось стілець хліба". Пізніше ми довідалися, що Марія Іллівна відламувала свою пайку хліба, щоб підтримувати нас.

Тепер переключка проходила уполовину швидше. В останні дні травня нас всіх зібрали до школи. Марія Іллівна була сумна. Вона повідомила про переведення до п'ятого класу. Нам видали по кілька кілограмів сухарів на літо. Нещасний клас оживав. Драли яйця диких качок, стригли недостиглі колоски жита, вилускували з колосків зеленувате зерно і їли його...

1955 року, повернувшись з фронтів, я і Василь Іванович Федоренко зустрілися на учительській конференції із заслуженою учителькою Марією Іллівною Курило. Вона заплакала від радості, коли ми до неї підійшли, нівроку дужими, здоровими, обвішані орденами і медалями. Згадався і тяжкий 1933 рік.

— Не забувайте ніколи своїх товаришів, які загинули тоді від голоду! — сказала нам тоді вона.

Синє яблуко для Ілонки Пономаренко Любов

Сидить Ілонка біля хати така сумна, аж хустка на голові займається. Перед нею стерні та стерні. Є і ліс, на який уже дихнула осінь.

Оце тільки повернулася з лікарні. Ішла селом, а люди, хто стрічався, казали: що з тобою, як поїхала, так половини й не стало. Та, одмахувалася Ілонка, їсти душа не прийма, а хіба тіло дурне, щоб саме по собі наростало. То так. А тільки ж чому барилась?

Димко (Дмитро її) вже й картоплю викубляв і пізні сливи познімав, хоч на роботі з темна до темна.

Їй і не віриться — вдома. Он коза на обніжку спить. Справнюща та біла. Он дика грушка всолодала і розімліла. А півники давно в колодочках, кукурікають і б'ються, аж пір'я летить.

Через її задуму проторохтів віз. Це Сергій з діжкою води брати. Жвавий і моцніший за конячий.

— Здрастуйте, тітко! Прибули?

— Атож. Воду в городню повезеш?

— Ну.

— Хай Параска з Ольгою до мене ввечері зайдуть.

— Скажу, та чи зайдуть. Там огірків, як гороху, набралося. До ночі будуть.

— Аби морозу не кинуло.

— А по радіо передавали два градуси.

— От-то.

За Сергієм прокурявилося, і знову лагідна тиша. Деревя, як цівки, бабине літо розпускають.

А признайся, Ілонко, боїшся? Як привезли тебе в лікарню, а тоді в другу переклали. Слідом попід руки жінку завели, а вона звивалась і кричала: "Убийте, вдавіть мене, не хочу! Що вирячилися? У нас тут у кожній смерть сидить!" Заспокойся, сказала ти, не поможеться. А може, ще й мине. "Стара карга, — вискнула жінка, — тобі все одно здихати, а в мене одне в пелюшках, а друге тільки ходити навчилось!" — "Жити всім хочеться, дитино", — одказала ти. А потім одвернулася до вікна, а там сонце слабке, мов крапля олії, висіло.

Не приставляйся, боїшся. Бо все життя чогось чекала. Поки Дмитро вивчиться, поки сини підростуть, поки хату поставите. Тепер сини на Камчатці. Сказала Дмитрові не прописувати, що з нею, мо', й не страшно. Аби дітей зривати. Лесю, внучку, як згадає, так сльози і вдавлять. Ти ж моя маленька бабуська, казало.

Позаторік будуватися кінчили. Кухня, зала, спальня і ще одна спальня — про гостей. Туди килим повісили, як за корову грошей уторгували, і двоє ліжок, мов пароплави, поставили. Коли немає довго листів, то підеш туди, посидиш, перини переб'єш.

Любиш ти нову хату, хоч довго звикнути не могла. Вже кругом цегляні стіни звели, вже й дах, наче капелюх, звисився, а ти майстрам вариш, а собі сліз не збереш. Тепер хто не заїде — й похвалить. Чисто, прибрано, доріжок понатикала, рушники дівоцькі почепила. Аж цвіте скрізь. Дмитро завжди з чобітьми носить — наче й поставить ніде.

Аж ось і він. Скочив із мотоцикла, біжить, картузом утирається.

— Лоню! — гукнув ще здалеку, а ближче застидався. — Як добралася?

— Автобусом прямо ізвідти сюди.

— А в хаті була? Я тут той наче й не нагиджував. Там у газовій плиті юшка зварена. Може, води од Гаманів принести?

— Чого ти? Я й сама принесу. А обідав?

— На таборі.

Замовкли. Ілонка дивилась на його вироблений піджак, на роз'їджені черевики, на комір, виношений у мотузку, і щасливо думала, скільки в неї попереду роботи.

— Там винограду кичок десять нав'язалося. Зріж, як хочеш.

— А синіх яблук уже й немає. Мабуть, дощі пострушували та вітер позбивав.

— Не може бути! — аж скрикнув. — Ану ходім!

Вона встала — Димко аж одхитнувся. Пів-Ілонки.

У траві гнилички мухи допасували, а на яблуні — порожньо.

"Як я жив із тобою? Чи хоч після весілля водив тебе в сад або на річку? Чи жалів тебе, як тягали колоди, носили відрами цемент і накладали глиною стелю? Чи питав, що болить у тебе, коли вночі, щоб мене не розбудити, виходила з хати і до ранку блукала на подвір'ї?"

— Не може бути, — ще раз видихнув Димко.

Він скинувся на стовбур, ковзав черевиком по гілках, чіплявся за суччя, обламувався, нарешті дістався до верхівки. Ех-х-х! Щосили труснув, і поодинокі листя, злітаючи, осміхнулось до неї.

— Я й хотів назбирати, та хіба за роботою вправишся, — обтрушуючи, звинявся перед нею. — Іще ті дітлахи. Ось мотнуся в колгоспний сад, там точно zostалися.

Уже хотів до мотоцикла, але повернувся, вивернув кишеню, чорну, мов кузня, і подав їй три горішки.

— Ось на, вже поналивались.

— Нащо ти? — спаленіла.

Схитнув плечима і знов одступив. Пом'явся, а тоді спитав:

— А як там... у Чернігові... що сказали?

— Нічого, — обізвалась тихо, — того нема.

— А тримали довго.

— Вигрівали. Все якимись лампами.

— Так справді? Справді нема?

— Кажу ж.

— Слухай! Ну й заживемо ми з тобою, жінко! Йолки дрова! — Він гупнув картузом об землю, ляснув себе в коліна, а тоді по підборах. — Село густиме!

Жартома, як у молодості, зісмикнув на плечі їй хустку, підстрибом кинувся до хвіртки.

Нараз їй стало млосно. Поточилася, обіперлася об стовпець. Треба ж отак зледащити! А мотоцикл уже деренчав. У колесі бадилинка застряла і летіла невідомо куди...

Не кидай мене самого в полі

Пономаренко Любо́в

Він ще пошаргав рукою в прискринку, – ніхто не зугледів, удосвіта всі поснули, – намацав дерев'яну іконку й почепив собі на груди. Тіко став укладатися в дорогу, як одна далека родичка дала йому той образ. Гладила шовковий шнурок і тужила, ледве одірвав од себе, як із села виходив. Янголя вже на призьбі сидів і свистів у свищик. Воно, мабуть, звечора й очей не склепило, бо ж прилендало з Березівки ради ярмарку і чекало вже не день і не два. Сирота, поводирик солоний. Ну, ходім.

Вересай причинив хату. Роса ошпарила босі ноги. Балачок не було, а тільки по руці старий відав, що хлопець би так услав попереду! Та чи отава зупиняла, що колосилася, мов сукно, чи насуплений роменський шлях. Чи його, Остапа, жалів, бо вже патики до колін пообтоптував. Зрештою обізвався:

– Я вас, діду, бистрою дорогою поведу, берегами та обніжками, щоб ноги не зболіли.

– Не зболять, вони в мене крепкі. Аби ти не пристав.

– Я – ні. Я з вами, діду, ще три зими й три літа водитимусь, бабуся казали.

– А що так?

– А так. Підскладаю трохи грошей та й на город учитись подамся. У псаломники піду.

Хотів щось сказати Остап, а тільки міцніше стис його долоню – мала, а вже як скоринка. А дома ж у них іще таких осьмірко сидить, баба не встигає окрайці позичать та мазолі мазать.

– Янголю, ти про матір здумуєш хоч коли?

– А що їх здумувати? Все стогнали, і поправки з них не було. Ади хоч молились, то й не спеклися б. Чорні, як сажа, в труні лежали.

Ураз малий висмикнув руку:

– Ой, ді! Сонце яке сходить, мов крашанка над горою, дивіться!

– Я рано осліп, хлоню, і не знаю, яке воно сонце – чи вогонь, красне чи голубе. Сам дивись.

А відтак почимчикували собі. Малий озирався на хати, а вони вже сховалися за бугром, тільки воли десь ревли надсадно і важко, мов «р'ятуйте» кричали. Витяг знову свищика, бісеня отаке, а Остапові не йшла з памки його матір.

Якби ти, Устино, хоч свої співанки переспівала.

А тоді вже чужі хати білила та примазувала.

А за ким було співати, Остапе? Діти не проскурки, голодні не лежатимуть.

Якби ти хоч біля церкви зізналася, що лихоманка тіло випалила і косу ізсікла. Кому мовчанкою завгорила?

Хто б мені допоміг? А просила і прошу тебе: виведи в люди Янголю, а іконку оцю ніколи в дорозі не знімай.

– Що там, дитино, обабіч видно?

– Нічого такого. Копи сюди головами лежать, та жовтий ліс бовваніє. Ще дядько якийсь на коняці поїхав. Діду, не важка у вас торба, може б, я підніс трохи?

– Ось каплю пройдемо та й перелатаєм. І примгнемо під калиною.

Трава була лагідна й м'якаста, старий задрімав одразу. І привиділась йому Устина, що лежить на траві у вишитій сорочці й стрічках та всміхається до нього. І ніби стрічки здіймає вітер, і вони лоскочуть йому вид.

Коли розплющив невидючі очі, Янголя сидів поруч.

– Як ти мені всвистівся, – пробурчав, – хоч би якої пісні завів. Мати як соловесчко була, а ти мугир мугирем.

Рушали спроквола. Хлопець раз по раз відставав – то кавуни з піску робив, то бродив по стернях.

– Скоро вже той Ромен буде?

– Як споночіє, то вже й хрести буде видно тамтешні. Переночуємо, а вранці на ярмарок. Ти любиш ярмаркувати?

– Мене ще тато не водили.

– О, то добре діло. Скільки там набачиш усього – кренделі, й пироги, й пряники. І матерії всякої. На ярмарку добре можна заробить, як коли й до трьох рублів.

– Діду, а у вас нічого більш нема – сала або хоч хліба з часником? Я б мазолу намазав.

– Нема. Де ж воно візьметься?

Старий постукав у тверду, як крем'ях, дорогу, зітхнув і обмацав бандуру. Сонце вже підібралося до лісу, розлилося над ним, як мазиво.

– Може, ви дурите? Баба казали, що у вас їсти повно.

– На, на шукай!

Торба впала на спориш, мов ізлякалась.

– Скільки б ти жер, напастюка!

Янголя пускає дідову руку.

– Не хочу я ні вчиться, ні пряників ніяких. Буде мені стоконяться. А ви собі пряменько, ніде не звертайте!

– Дасть же тобі батько заробітків.

– А ось-сьо вам, не хочете? Ось-сьо, ось-сьо!

Грудки вдарили кобзареві по спині і мов не сипались, а вросли в тіло, аж пекли.

Куди воно тікало, за чим? Старий постояв недовгечко, а потім ступив на траву і по росі взнав – ніч скоро. Шарнув униз рукою і змив утому з лиця. Чи міг він наздогнати малого, зупинить? Щоб вовки не розірвали та лихі люди не звели. Так і стояв серед поля, облипав комарами, не ворухився – мов надсохле дерево.

А Янголя був уже далеко. Перестав бігти, оддыхався. Стояли перед очима сестри Марта, Настя, Векла, Тетяна, братики Семен, Микола та Йванько і баба Галатиха, котра глядить їх тепер. Думав, як повернеться додому, як позалазять усі на піч і будуть страховіття розказувать...

Тим часом геть стемніло. Серце дуже забилося, і він подумав, що біжить хтось. Оглянувся, знову кинувся вперед. Вітер сліз не змивав. А дід був зразу як птах завбільшки, потім як горіх, а далі – як мачина зробився.

– Куди ти, дурнику? Там у кожній хаті нас на покуті посадили б.

А тут виступили мама з-за тополі і повели його на гостець лісами і горами, ріками і болотами...

Обпечені Пономаренко Любов

Щоранку я зустрічаю їх на розі Кришталевої вулиці. Чоловік веде велосипеда, на якому двоє малюків, а жінка несе торбину з порожніми пляшками. Вони жваво розмовляють, так, наче не бачилися кілька днів. Все здається буденним і звичайним, якби не їхні обличчя, що нагадують погаслий вулкан, чорнобильське поле і пустелю водночас. Це обличчя без міміки, без губів і носів, які ніколи не знають рум'янцю і страхітливо поєднують у собі біле, жовте й коричневе.

Коли вони розмовляють, здається, що то розмовляє смерть до смерті, раз по раз оциряючи провалля.

Біля дитсадка вони зсаджують малюків і чекають, доки ті прибіжать до виховательки, а потім простують далі і на першому ж перехресті розходяться. Я навіть бачу, як чоловік зіскакує з велосипеда, як він озирається і киває їй, при цьому обмацуючи кишеню, де має лежати ключ од помешкання.

Мені сумно йти до своєї приймальні, сумно сідати за друкарську машинку, бо я ще довго відчуваю присутність цих людей, вони мовби обсіли мене з обох боків і захоплено розповідають про своє життя. Повір, ми не можемо дочекатись вечора, доки зустрінемося, і часто телефонуємо одне одному. Як ти? А як ти? Ми щасливі справжнім щастям виродків – нікуди не ходити, нікого не приймати і ні до кого не ревнувати. Нас першими пропускають у черзі і нас ніколи, уявляєш, ніколи не звільняють з роботи без власного бажання, бо хто захоче сваритися з нами?

Обпечені мешкають на сусідній вулиці, і, як у кожному маленькому містечку, вони знають усе про всіх, і про них знають теж. Історію їхню розповідають по-різному, але базарні тітусі божаться, що обпечені вони волею випадку, кожен окремо, що зісватали їх родичі, на весілля замовили такі маски, зробили такий макіяж, що вони закохалися одне в одного і відтоді не розлучаються. Живуть, як люди, лише дзеркал у їхній квартирі не було.

Якби вони були тільки вдвох, то люта нудьга і самотність давно роз'їла б їхні душі, як іржа. І, може, розбіглися б, заливши одне одного поміями несусвітніх образ. Але Бог до них милостивий і послав їм двох ангелочків, через два роки, одного за одним. І коли їм допікають порвані черевики, чи нікчемна платня, чи буфетниця, котра гидливо ганчіркою після них бере зі столу склянки, вони мовчать і думають про дітей. Спасибі, Боже, що ти дав їм вроду, спасибі, Божечку, що вони живуть людьми серед людей, що від них не відвертаються, коли розмовляють, і що з рук у них беруть цукерки.

Ранки похмурі, а дні надто довгі. Зате вечори! Господи, які в них бувають вечори. Тату, тату, тату! Мамо, мамо, мамо! Татусю, мамуню. Пухка, легка, як вітерець, рука лягає на щоку, схожу на пустелю і на чорнобильське поле водночас. Розчулені губенята цілують чоло, мов погаслий кратер вулкана.

Потім дітлахи вгомоняться, обпечені залишаться наодинці. Він потиху виймає шпильки з її важкого, мов пісок, волосся. Чи хто хоч знає в місті, яке волосся в його дружини? Вона пестить його широкі міцні груди.

– Тату...

– Мамо...

Обпечені ніколи не стомлюються бути щасливими, бо в сусідній кімнаті сплять двоє маленьких щасть.

І от кожного ранку я зустрічаю їх на розі Кришталевої вулиці. Вони всміхаються одне до одного. Вільною від велосипеда рукою він часом бере її за руку або обнімає за плече. І вона злякано озирається на перехожих, боячися осуду чи насмішки. Та люд мовчки волоче свої торби і свої клопоти, часом з нього википає лють, наче суп із брудної каструлі, і все. А вона озирається, і їй хочеться, щоб хтось побачив, як він обняв її і поправив хустку.

Час летить нестримно. Обпечені вже проводжають дітей до школи. Я бачу, як чоловік щоранку знімає з велосипеда два портфелі, як дітлахи махають їм руками вже по той бік вулиці.

А одного разу, перед вечором, саме о тій порі, коли мати крадькома вискакувала з роботи, аби купити молока та хліба, а батько накачував велосипеда, їхній син з однолітками грався у дворі. Хтось із дітей запалив у шкарабанці гас, а інший підбив носакон ту шкарабанку, і палаюча рідина вилилась на голову синові обпечених. Коли вони з'явилися у дворі, глибокий слід «швидкої» наскрізь пробив їм груди.

Я знову зустрічаю їх на розі Кришталевої вулиці. Тепер на велосипеді сидить тільки дівчинка. Обплетена зусібич руками, перелякана, тиха, мов квітуче деревце на руїнах. Хлопчик витігся, подорослішав, плететься збоку і не піднімає голови. Ще не звик. Він тримається за сідло, а вільною долонею затуляє сестричку від кривавої пожежі сонця.

Фронтові листи

Є.Кононенко

І досі, проходячи повз той будинок, я мимоволі знаходжу поглядом ті вікна й наче відчуваю пропасницю від думки про те, що сталося там бозна-як давно. Ця історія аж ніяк не зачіпає мене особисто чи близьких мені людей. Її розповіла мені дівчина, з якою я була знайома в студентські роки, а сталася вона з її київським родичем, який, певне, й досі живе у цій кімнаті.

Отже, наприкінці п'ятдесятих у великій комунальній квартирі на Великій Житомирській одну з кімнат займали мати й син. Батько повернувся був з війни, але по кількох роках помер від фронткових ран. Мати працювала у школі, син закінчував політехнічний інститут. На вечірці у студентському гуртожитку хлопець познайомився з дівчиною й закохався. Нібито взаємно. Вони цілувались у скверах, аж танули лютневі сніги. А потім він проводжав її до підворіття на одній з тих вуличок, які вели вниз від площі Богдана до Майдану, тодішньої площі Калініна. Далі вона йти не дозволяла, щось казала про лютого п'яного батька. І зникала в темряві. І тут його мати отримала путівку в санаторій. Директор школи наполіг, щоби вона поїхала, бо ж улітку путівку навряд чи дадуть, а полікуватися їй треба. Вчительки не люблять кидати роботу посеред навчального року, дирекція любить це ще менше. Але раптом усе сталося саме так, і мати зникла на двадцять чотири дні у лютому, посеред такої відповідальної третьої чверті.

Він привів кохану до себе, у них було кілька неймовірних побачень. А потім вона зникла. Зникла назавжди. Не прийшла на призначену зустріч до пам'ятника Богданові, де він чекав її кілька годин. Кілька разів він обійшов усі підворіття тих вуличок, шукаючи Віолу, — дівчина назвалася саме таким незвичним ім'ям. Заходив у крихітні кам'яні подвір'я, стукав у збиті з дошок прихатки-голуб'ятні, піднімався вузькими сходами у темні під'їзди. Ніхто не знав такої. Розпитував друзів, хто привів тоді на ту вечірку в гуртожиток чужу для їхнього гурту дівчину Віолу.

— То ж ти її й привів! — відповідали однокурсники.

А один раптом пригадав:

— Дівчина підійшла до мене і спитала, де Володька Сірий з п'ятого курсу? Їй показали. За хвилину вони вже кружляли в повільному танці під вінілову платівку 78 обертів. Отже, Віола прийшла в гуртожиток, вже знаючи, що їй потрібен саме він. Але навіщо, навіщо? Щоби звабити на кілька днів і зникнути?

Та болісно міркувати над цим він буде згодом. А тоді він був готовий обійти все місто, аби знайти кохану дівчину, від якої втратив розум, яка не могла зникнути просто так.

Значить, із нею щось сталося, потрібна його допомога, тільки як знайти її, о, Боже!

Повернулася мати. Комунальна сусідка розповіла їй, що в сина бувала дівчина. Якась підозріла особа. На ніч не лишалася, але ключ усередині клацав. Перевірте, чи не зникло щось із цінних речей.

Зникло. Зникли всі цінні речі, які лишилися у спадок від батьків, які ще до війни їй дарував чоловік. Почалися домашні сварки, нарікання на статеву нестриманість сина, вже одружувався би з порядною дівчиною, а не водив у материн дім бозна-кого, хто вона, звідки, з якої родини? Треба спершу з'ясувати, а потім водити, коли матері вдома нема...

Можливо, ті домашні конфлікти, а втім, конфліктів не було, він тільки мовчав, дали змогу легше пережити зникнення Віоли. Адже якби мати, загалом добра мила жінка, жаліла його, він наклав би на себе руки, відчувши, що коханої ніколи не знайде. Він шукав способу не бути вдома, а потім погодився на призначення на роботу в інше місто, де невдовзі й одружився.

За кілька років його шлюб розпався, і він повернувся до Києва. Мати зробила все необхідне, аби він знов отримав усі права на цю кімнату. За той час сталися дві події: поперше, вона знайшла всі пропалі персні й сережки. Згадала, як ховала їх із шухляди комода подалі в глибині одяжної шафи, коли хтось пограбував їхню комунальну сусідку. А по-друге, виявила, що з шухляди комода зникли фронтові листи її чоловіка.

Тепер вони з матір'ю багато говорили про ті події, через які посварилися кілька років тому. Він пригадав, що Віола, коли він бачив її востаннє, пішла від нього досить рано і попросила не проводити його. Вона мала зустрітися з якоюсь своєю тіткою, а ще її, мовляв, дуже сварили б, якби побачили з хлопцем. А мати згадала, що директор школи вельми наполягав, аби вона поїхала, бо з парткому прийшло розпорядження, щоб їхала саме вона, вдова фронтовика. А ще вона згадала, що батько одного разу попросив її знищити його фронтові листи до неї, а вона тоді тільки глибше заховала їх до шафи, бо дуже любила перечитувати їх ніжні закінчення. А коли батько йшов до шпиталю востаннє, перед тим як більше не повернутися, перепитав про ті листи, і вона збрехала, мовляв, знищила. А коли його поховали, витягла їх із глибини шафи та знову довго перечитувала оті «цілую, моя рідненька», і поклала їх назад до шухляди комода, де вони й лежали кілька років, поки їх не забрала Віола.

Отже, схоже на те, що фронтові листи могли містити якусь інформацію, цікаву тій могутній таємній організації, якої боялися всі й у самій країні, і за її межами. До Володі підіслали Віолу, яка спритно закохала в себе хлопця, маму відправили до санаторію. За Сталіна, якби така потреба виникла, діяли б грубіше — арешт, обшук, підписка про нерозголошення; після Сталіна діяли тонше.

— Що ж вони могли знайти цінного для себе в листах вашого батька? — питаю я дядю Володю, коли та дівчина — це вже було на початку вісімдесятих — затила мене до свого родича на чашку чаю.

— Я й сам неодноразово питав маму, що писав їй батько?

Листи йшли з Австрії, з Румунії, з Чехії... війну він закінчив старшим лейтенантом у Празі... Ми з матір'ю багато говорили про ті листи. Схоже, мати зовсім не пам'ятала, що там було, окрім слів кохання наприкінці... - розпачливо казав той чоловік невизначеного віку. Він незграбно підвівся з-за круглого столу, підійшов до того самого комода, дістав світлинки з однієї з шухляд:

— Ось яким був мій батько, коли закінчував війну. А ось таким був я ТОДІ...

А ВІДТОДІ в його житті не сталося нічого. І чи не єдине, що насправду цікавить його, це явні й таємні обставини тих кількох днів у лютому, коли він кохав Віолу, мати була в санаторії, а з їхнього дому зникли фронтові листи небіжчикабатька.

— А уявляєш, — казала я тій дівчині, коли ми йшли від дяді Володі по Великій Житомирській у бік Львівської площі, - а поїде раптом твій дядько влітку до Криму і на алеї серед магнолій біля санаторію КДБ зустріне гарну елегантну жінку, вона вже полковник тієї служби, вони впізнають одне одного, і він питає її: що ти зробила з моїм життям?

— А вона відповідь йому: ти це сам зробив зі своїм життям!

Тебе красиво зробили чоловіком, хто тобі заважав далі жити, як люди?... Листи забрали? Зате скільки задоволення! А навіщо шефові були потрібні фронтові листи твого батька, я й гадки не маю.

А потім моя знайома, родичка дяді Володі, облишила жартівливий тон і сказала з гіркотою:

— Дядя Володя про інше взагалі говорити не вмів. Це в нього — єдина тема розмови...

Цей будинок на Великій Житомирській стоїть і досі, і те вікно й досі ввечері світиться. Тепер це — дорогий район, де помешкання здебільшого повикупували багатії. Але ТАМ — не поставили євровікон і не почепили жалюзі. Я дивлюся на нефарбовані від часів СРСР рами й на тюлеві фіраночки і думаю: схоже на те, що дядя Володя й досі там живе. І комод, і шафа, і круглий стіл, і диван, либонь, ті самі.

А ліжко поміняла ще небіжчиця-мати. І він розповідає всім, хто завітає до нього на чашку чаю, про своє перше кохання і про те, чим воно обернулося для нього. І про фронтові листи його батька, які стільки років лежали поряд, яких він так і не прочитав, хоча вже був дорослим хлопцем. Хто б міг подумати, що все так станеться?...

А я й досі згадую ту історію наче з пропасницею. Ніби то жар моєї юної душі якісь могутні сили з холодним серцем використали для своїх великих проєктів.

На своїй землі

Є.Кононенко

Уже третій тиждень син не встає з ліжка, а коли вона входить до його кімнати, кладе подушку на обличчя. Не ходить до університету, нічого не їсть. Стало ще гірше, ніж було.

А було так, що син привів жити дівчину. Вночі вона десь працювала, вдень спала або, сонна, тинялася по хаті. Чемно віталася й поспішала зникнути в синовій кімнаті, коли вони нашттовхувалися одна на одну в тісному коридорчику.

— Вижени її! — порадила їй подруга на роботі. — Ти на своїй землі! Ти маєш право на свою кухню і на свій клозет! І щоб у ванні не тхнуло сукою!

Вона вже давно думала про це. І коли з-за дверей синовій кімнати лунав притишений щасливий сміх, воскресало її нетривале подружнє життя, якого вона не згадувала багато років. Вони також жили у двокімнатному помешканні: в одній кімнаті — вони з чоловіком, в іншій — його мати. Одного дня свекруха вказала їй на брудну кухонну плиту зі словами:

«Нечупара! В нашому домі такого не було й не буде! Збирай речі, йди додому!» І вона пішла. Збрала речі й повернулася до мами. Чоловік не прийшов за нею ні на наступний день, ні через тиждень, ні через місяць. А вони ж були одружені! І ще довго потому вважалися одруженими. А тут просто дівчина, не дружина. І тарілку не завжди за собою помие, і чашку із кавовою гущею, буває, залишить. Подруга права!

Тож коли одного разу дівчина повернулася зі своєї нічної роботи, а син уже пішов на заняття, вона зустріла її словами:

— Послухайте, дорогенька, ви ходите сюди, як до себе додому, а це зовсім не ваш дім!

Дівчина зайшла до синовій кімнати, але дверей не причинила. Щоби мати бачила: вона не лягла спати, а збирає речі.

Коли дівчина стала на порозі з рюкзаком на плечі й сумкою в руці, вона побачила, що та ледве стоїть на ногах, і запропонувала їй відіспатися, а вже потім іти. Але дівчина похитала головою та простягла їй ключ від вхідних дверей.

Мати пішла на роботу з відчуттям виконаного обов'язку.

Вона тоді ще не знала, що в сина виросте така велика потворна щетина, проваляться очі, що в хаті засмердить розпачливим немитим мужиком куди гірше, ніж нещодавно віяло дівочими дезодорантами.

— Ну як? Купила козу — продала козу? Відчула наново радість життя? — спитала подруга. — Лежить і не їсть?! Та вилай його, щоб він знав, хто в домі мати, хто син, а хто хвойда! А хочеш, я поговорю з ним?

— Ну, хлопче, через якусь дівку зводиш і себе, і матір зі світу! Як тобі не соромно! Ти поглянь на себе! Поглянь на матір! Вона працювати не може, а ти тут лежиш, як колода! — кричала подруга матері під дверима синовій кімнати.

Син сказав з-за дверей, що, як материна гостя не замовкне, він викличе міліцію або піде з дому.

— Не треба, не треба, якщо він також піде, я цього не переживу! — вона стала благати замовкнути колегу, яка увійшла у смак звинувачувальної промови, тож перепин вартував їй зусиль. Син клацнув шпінгалетом на дверях.

Мати заридала.

— Що ви за сімейка ідіотів? — обурилася подруга. — Я їхала після роботи до тебе, замість того, щоб їхати додому, а ти мені слова сказати не даєш!

— Ти казала, що він по двох днях її забуде, а вже скоро другий тиждень!

— То не треба було мене слухати! Ти ж краще знаєш свого сина! Треба було жити своїм розумом, — подруга відмовилася від вечері, розлючена, пішла від них, та й вечері в їхньому домі вже давно нема, тільки якісь недогризені шматки черствого хліба валяються по хаті.

— Ну йди, приведи її назад! — застогнала мати, коли син, нарешті, вийшов на кухню пити воду з крана.

— Вона не вернеться, — відповів син.

— Чого ж не вернеться?

— А звідки вона знає, що ти не виженеш її знову?

— Виходить, ти переміг! Вилежав своє! Веди її назад! А мати нехай у власній хаті буде чортзна-чим!

Вона знову згадала свій кількамісячний шлюб. Жодного дня не була вона щасливою в домі чоловіка, жодного дня!

Чи лежав батько її сина на ліжку, відмовляючись їсти, коли її вигнала свекруха за брудну плиту? На багато років поховала вона у якихось малодоступних глибинах той болючий спогад, жила спокійним самотнім життям. Спогад про те, як верталася до мами до маленької кімнатки в комуналці, як невдовзі з'ясувала, що не все забрано з її речей, щось дуже потрібне лишилося там назавжди, бо вона більше не ходила в той дім. Як трохи згодом виявилось, що вона вагітна... А може, й та дівчина вагітна? Ще тільки цього не вистачало на її голову...

— Приведи її назад! Тільки не муч мене! Або йди жити до неї!

— У неї нема дому.

— Як це так — немає дому?! Ти що таке верзеш?

— Шість дівчат винаймають однокімнатну дуже далеко звідси. Коли вона зранку йде на заняття, її пускають переночувати у підсобці.

— А вона ще й вчиться?

Син не відповів, рушив до себе.

— А де ж вона працює вночі? — крикнула мати йому навздогін.

— У нічному барі «Ягідка», — відповів син з-за дверей.

— У цьому, що під нашими вікнами? То вона в нас добре прилаштувалася... А ти, виходить, зійшовся з дівкою з нічного бару?

Син щільніше причинив за собою двері, і клацання шпінгалета люто повідомило матір, що вона знову верзе не те.

А мати застигла під дверима його кімнати, і сум'яття в її душі набуло формату зіжмаканого паперу, який страшенно шурхотить у вухах, його жмакають просто в неї в голову... Приглушене радіо на кухні просигналіло дев'яту. Дівчина завжди поспішала на роботу на дев'яту. І зараз дев'ята. Мати раптом миттєво вийшла з хати й рішуче кинулася до бару «Ягідка». Несміливо увійшла в тяжкі рипучі двері. Несміливо рушила напівтемним залом із великими каламутними свічадами на стінах, де, здавалося, підлога хитається під ногами. Ніколи в житті не бувала вона у таких приміщеннях. Незграбно сіла біля столика просто в центрі залу, хоча ще багато вільних місць було біля вікон та під стінами. Дівчина поклала перед нею грубезну книжку меню.

Це не та, що жила в них, за якою тужить її син. А як же звуть ту? Люда? Ні, Ліля, Ліля. На низеньку сцену вийшов скрипаль із мікрофоном, приладнаним до скрипки, загравав ностальгійну мелодію. А от зараз вона візьме п'ятдесят грамів коньяку, хоч би скільки це коштувало! І згадала, що забула гроші вдома, схопила не ту сумку, з якою ходила на роботу.

Офіціантка знову підійшла до неї з блокнотиком і олівцем.

— Я прошу вибачення, а Ліля сьогодні працює?

— Вона сьогодні була вдень.

— А... зараз її ніяк не можна побачити?

— Зачекайте, може, вона ще не пішла.

— Хоч би вона ще не пішла! Хоч би вона ще не пішла! — спливав рефрен у вирі її безладних думок. — А то сиджу в цьому нічному кафе без грошей, як ідіотка. А люди все йдуть і йдуть, щойно була тут мало не сама, аж ось уже половина столиків заповнена. І хто ж ходить сюди? Ніколи навіть не була знайома з відвідувачами нічних барів. Ось якась жінка мого віку сидить із молодим хлопцем, курить. Чи то її син, чи?... А роль лютої свекрухи аж ніяк не моя. Намагаюся зіграти і не маю ніякого хисту. Зрештою, тоді в мене могла народитися дівчинка, і що б тоді?...

За кілька хвилин Ліля вийшла до неї. Привіталася й сіла навпроти. Посміхнулася так привітно й лагідно, що мати несподівано подумала: синові є за чим так тужити.

— То як він там?

— Лежить і не встає з ліжка! Здається, так нічого й не їв відтоді. І на заняття не ходить! Вже телефонували з університету!

— Ой, ці чоловіки! Лежить і не встає з ліжка! Хіба ми з вами могли б собі таке дозволити?

ХОЛОДНА М'ЯТА

Григор Тютюнник

Над луками, залитими квітневою повінню, холонув оранжений вечір, зануривши в мілкі прибережки далеке полум'я хмар. І чим глибше за пагорби поринало сонце, тим нижчою ставала заграва, вужчою — вогниста смуга у воді понад лозами, наче хвилі ткали її кудись під берег.

Андрій підвівся з пенька, на якому відпочивав після ходи по крутій багнюці, розшукав між кущами свого човна. За день води убуло: на тому місці, до вона стояла зранку, залишилася тільки гривка сухих очеретяних сопілок, розбубнявілих сучків і порожніх равликів. Човен лежав на березі, присмоктаний мулом. Цепок, яким він був прикований до вільхи, натягло: видно, повінь, покидаючи цю місцину, хотіла забрати з собою й човна, та не подужала прив'язі...

Андрій одмотав цепок — на вільховій корі залишилася від нього червона попруга — і поволік човна до води, грузнучи кирзовими чобітьми в зеленій муляці.

Доки дістався до заплави, упрів і примостився на корму передихнути. Додому не поспішав, хоч за день добре зголоднів і виморився біля трактора; возив до корівника підстилку, допомагаючи жінкам скидати й накидати важкі солом'яні брили. Від нього й зараз пахло прілим солодом злежаної соломи, соляркою і вистудженим потом.

На сухому пагорбі по той бік річища маячило село, майже зо всіх боків обступлене тихим, оранжевим, як і небо, паводком. Там бубоніло радіо, співали півні, низько слався дим, розбавляючи лугове повітря гірким тліном торішньої огудини.

Андрій упізнав і свою хату, але не відчув при цьому отого солодкою, щемкого поклику рідної оселі, який ще зовсім недавно гнав його підтюпцем додому.

З того дня, як він назавжди відстебнув од шитого офіцерського пояса кортик і пішов на трактор, теща зненавиділа його, почала звати на "ви", і хата, немов зрозумівши свою господиню, спохмурніла й залякла в німому презирстві...

Тепер, як тільки Андрій повертався з роботи, теща неодмінно зустрічала його в сінях і попереджала:

— Ради Бога, не наносьте в хату грязюки. Ми тільки що поприбирали... — і демонстративно йшла повз нього у двір, несучи на лацкані начищений значок відмінника наросвіти, схожий на скіфський глек з двома дужками.

Андрій задкував у темний куток, тулився до стіни, щоб дати їй дорогу, і мовчки скаженів: здавалося, вона навмисне зустрічає його в сінях, аби загнати в куток і цим принизити. Потім роззувався, тримаючись за косяк, і ввійшов до кімнати...

Клава лінкуватого підводилась йому назустріч, солодко, з хрускотом у плечах, потягалася, спинаючись навшпиньки і крадькома поглядаючи на себе в дзеркало...

Вечеряли мовчки, наче після лайки.

— І де ви в чорта взялися! — бубонів уночі Андрій, блимаючи цигаркою. — В селі й отакі маніжені...

— Там, де й ви! — швидко, завчено, відповідала Клава і розпринджено одверталася до стіни. — А як ми не такі, то знайди собі кращих...

Тоді він ненавидів у ній все: тонку викохану талію, гарячі ноги і навіть ім'я: Клава, вокал... — чортзна-що!

Іноді ж серед ночі, після якогось хворобливого фізичного примирення, вона починала плакати, жалітися, що скучає за Владивостоком, за веселою матроською самодіяльністю і що мати, як його немає вдома, дражнить його списаним офіцером, а її обзиває роззявою, щоб знала, за кого виходити заміж...

Тоді Андрій прожогом схоплювався з постелі, смалив цигарки, — никав по хаті, натикаючись на стільці і гуркаючи ними об підлогу, доки теща не починала стогнати з-за дверей:

— Ради бога, дайте мені спокій... ..На заході стало примеркати.

Андрій спустив на воду човна і вже хотів був рушати, як у вільшині запорошало гілля і на луку вибігла захекана дівчина.

— Дядю, перевезіть і мене на той бік! — загукала вона.

Потім підійшла ближче і, видно, впізнавши Андрія, сором'язливо погасила довгими віями бідовий хлоп'ячий погляд.

— Чи це пак — ви... А я думала, дядько Порфіло.

Дівчина знітилась, і Андрій зрозумів, що вона, можливо, ненароком, зопалу, сказала йому неправду, бо на ньому була мічманка і старий буденний кітель, а такої одежі ніхто в селі не носив. Він пригадав, що колись бачив цю дівчину, але зовсім не такою, як зараз. Здається, позаторік, коли він приїздив у відпустку і при всіх офіцерських регаліях ішов селом, слідом за ним ушніпився гурток старшокласниць. Дівчатка намагалися випередити його, щоб роздивитись, тихенько перешіптувались і чмихали. Хтось із них голосно сказав:

— А Леся так прямо оче-е-ей не зводитьь...

Андрій озирнувся і побачив серед гурту дівча в довгенькому форменому платті, з чистими, трохи сполоханими очима. Ті очі немов благали його зупинитись, немов казали йому: подивись, які ми гожі... Все те Андрій побачив мельком і швидко забув, але очі йому запам'яталися.

Тепер перед ним стояла дівчина, на яку вже неможливо було просто кинути погляд, але й милуватися нею, тим більше йому, жонатому чоловікові, теж було незручно. Вона тримала в руках книжки, хоч зодягнути була зовсім не по-шкільному: в гумові чоботи великого, чоловічого розміру, простенький сірий піджачок і квітчасту, з китицями, хустку, переп'яту не на півголови, як це роблять дівчата, а з напуском, по-молодичому.

Це якось неприємно шпигнуло Андрія. "Школярка,— подумав, — а вже, мабуть, заміжня. І одежа — чоловікова..."

— Сідайте, — сказав не дуже привітно, сам з того дивуючись, і побрів у воду, до корми.

Але дівчина подождала, дони він уместився, дужо відштовхнула човна і вже потім плигнула сама.

— Де ж ви були, що так припізналися? — запитав Андрій, аби якось вибачитись за оту, самому йому незрозумілу, чудернацьку неприязнь, якою він зустрів дівчину. — У школі... Потім одкопувала бабусі картоплю.

— Ви — Леся?

Дівчина швиденько кивнула. Очі, приховані шаллю, гаряче, по-жіночому зблиснули.

— В якому ж ви класі?

— В одинадцятому...

— А потім — куди?

Леся усміхнулась, опустила руку за борт і одвернулася.

— Хтозна...

— А вчителі що радять? Хто у вас керівник?

— Степанида Трохимівна. Ваша теща...— тихіше додала дівчина.— Вона каже, щоб ішли в тваринниці, бо й туди скоро без освіти не прийматимуть...

Андрій почав гребти швидше і зліше. Проте весло не грало у воді й не трудило рук. Човен ішов рівно і м'яко, наче птах на безтрепетних крилах. І здавалося, хатки в садах самі пливуть йому назустріч.

"Он як...— думав,— агітує на корівник. Прудка!"

Над обрієм дотліла і згасла сонячна заграва. Наступила та передвечірня пора, коли повітря стає джерельно-прозорим і навіть якісь непомітні досі тоненькі дубчики, що там і сям стриміли у заплавах, набрали соковитих контурів і непорушно відбилися на воді, створюючи враження бездонної глибочини. Роса потягла з вологих трав густий дух вимороженої бодяги, в'ялої бугили і пожухлого мокрого сіна, що позалишалось в кущах по торішній косовиці.

Пахла чорна земля на пагорбах між заплавами — пахла весняною жагою родити і вимерлими травами, трухлим сухостоем і молодим пагіллям — пахла вічністю і скороминучою порою...

І серед тих запахів Андрій ніяк не міг упізнати одного, що нагадував йому дитинство, пасьбу на купині з пляшкою холодного молока і окрайцем хліба в торбині, перший вечір з

Клавою отут, посеред лук, клечані святки в бабусиній хаті, примазаній ради празника і струшеній різучою осокою — запах нагадував йому все життя, крім служби на морі. Андрій перестав гребти, кілька разів глибоко вдихнув повітря, ширшаючи в грудях, і німів, немов прислухаючись до якогось тихого-тихого звуку.

— М'ята... — прошепотіла Леся. — Зійшла холодна м'ята. Андрієві здалося, що вони з Лесею разом вимовили це слово, тільки

він — мовчки, а вона — вголос.

— Ну от, бачите... — почав був і замовк, так і не довівши до кінця. А він хотів сказати, що не можна, соромно людям думати і говорити отак куцо: "списаний офіцер", "тваринник", "механізатор"... — не можна так мислити і жити, коли земля пахне горішніми травами і молодою м'ятою, вічністю і миттю...

Андрій уперше відверто і сміливо подивився на Лесю, бо відчув, що робить це з чистим серцем, і не впізнав її: вона перепнулася по-дівочому і стала враз юною, неторканою, як земля на пагорбах.

— Поїхали, як хочете, по м'яту,— запропонувала вона. І Андрій знову помітив бідовий хлоп'ячий зблиск у її очах.

— Вона ж іще й не в листочку,— сказав трохи розгублено і разом з тим жалкуючи, що відмовляється.— Молода вона ще...

— На річищі — більша...— вже несміливо сказала дівчина.— Там береги кругі, так їх водою сей год не заливало.

Андрій повернув човна в той бік, де чорним валком ріка закочувалася у ліс. Незабаром з обох боків звелися справді круті, розмиті береги, з яких соковитими жилами звисало у воду і гуло від найменшого дотику міцне берестове коріння.

Леся пружко стрибнула з човна і зникла в лісі, похрускуючи хмизом. Незабаром вона повернулася з маленьким пучечком холодної м'яти. В один листочок...

— Нічого,— сказала, ховаючи очі і одвертаючись.— В шклянці вона швидко виросте. Такі біленькі ніжки повикидає. Візьміть собі, як хочете...

Човен сам одчалився од берега і тихо вийшов на середину річки.

— Ви мене пам'ятаєте? — раптом спитала Леся, коли він заховав обличчя — самі очі — в зелений кущик м'яти. Вона справді була холодною і пахла пляшкою молока в торбині на пасьбі, клечаними святками в бабиній хаті, струшеній різучою осокою...

— І я вас — теж...

Їх несло течією в сагу. А він забув про весло, що лежало під ногами, і боявся поворухнутися, щоб не сполохнути її голосу — тихого, як наводок, і чистого, як подих землі на пагорбах посеред заплави. І ще перед очима в нього стояв човен з натягнутим цепком — човен, з-під якого пішла вода, так і не подужавши прив'язі...

Вночі Андрій довго не міг заснути, бо в хаті було видно од великих зірок на небі і густо пахло холодною м'ятою...

В сутінки

Г.Тютюнник

Поночіє в нашій хаті рано, особливо взимку. Це тому, що ліс під боком. Ще ото у верховітті жевріє ожеледець, а поміж стовбурами і в заліплених снігом кущах уже снуються тіні, лізуть у причілкові вікна і стають по кутках — німі і холодні. Хата враз меншає, нижчає стеля.

Моторошно гуде ліс, видзвонює крижаними кайданами, цокотять обмерзлими кігтями кури у сінях і, висвистуючи крильми, злітають на сідало.

Упоравшись надворі, мати пхають у дворі в'язку соломи і кидають біля грубки. Солома їжиться від паморозі і аж рипить. Долівку встилає холодна хвиля.

— Береться морозець,— хваляться мати і, зсутулившись, довго хукають у долоні, умочають пальці в цеберку з водою, щоб зашпори по зайшли.

— Нудьгуєш, сину? — питають і з якимось принизливим острахом заглядають мені у вічі. Я бачу їхні чорні у темряві губи і зморшки попід очима, злиті в округлі плями.

— Боже, який ти худенький... мов щиглик. Хіба студентів не годують, як ото солдатів?

Мені кортить узяти їхні руки в свої, одтирати, ховаться в них обличчям і радіти, що в мене теж є мати — хороша, як у всіх. Але то тільки на одну мить... А вони несміливо куйовдять мого чуба, і я чую, як тремтять їхні пальці: мати плачуть.

— Ти, сину, вже краще б лаяв мене, ніж отак... Три дні, як приїхав, і все мовчиш. Чи вже у серці для матері порожньо?..

Вони довго сидять на лаві біля порога, немов і не господиня в цій хаті. Потім повільно роздягаються, зморені й пригнічені, світять каганчика.

Солома одійшла і підтекла калюжею. І коли мати, ставши навколішки, розпалюють у грубці, верчики сичать і довго не займаються.

Отак було й того вечора. Я пам'ятаю його в усіх подробицях, він не раз уже вставав перед моїми очима і не раз снівся за ці вісімнадцять років без матері, без ласки, без поради — вісімнадцять років з чужими людьми, часто дуже хорошими, але чужими...

Це сталося в сорок другому році. Зима. Кура. Іноді з левад долинають приглушені вибухи — то тріскається лід на річці. Я цілими днями никаю там і знаю кожну шпарочку, як латки на своїй курпині. Мені їх потрібно знати, тому що мій єдиний, трухленький уже дерев'яний ковзан, прикручений до старого батькового чобота телефонним кабелем, не раз потрапляв у оті підступні шпарки. Так то ще й не горе, як заб'єшся. А от якщо курпину розірвеш або штани на коліні репнуть, тоді...

Я приходжу додому, аж як смеркне. Може ж таки до ранку мати нічого не помітять, а там буде як буде!

Пхаюся у двері обережно, бочком і вже з порога смирененько так:

— Ма, може, його соломки внести та витопити у грубці? А вони:

— Ану ступай сюди, шибенику!

І вже по отому "ступай" я розумію, що кари не запобігти ніяким побитом...

Потім, коли висохнуть сльози, я таки втягаю солому і заходжуюсь топити. По долівці, струшеній піском, починають вистрибувати червоні зайці, в хаті виднішає. Я стаю навколішки біля дверцят і ворущу жарок старим обсмаленим пужалном.

Мати сидять на лаві, підібгавши ноги, і дивляться у вікно. У чорній шибці, немов у ополонці, відбивається красиве дівоче лице з чорненькою родимкою на підборідді. Коли мати сміються, їхня родимка робиться доброю і милою, а коли гніваються — хижою і злою. Зодягнуті мати празниково: у білій кофточці я парашутного шовку, а спідниця чорна, зливається з пільмою, тому мені з долівки здається, немов мати по пояс у чорному тумані

Вони вже забули про мене. Їм сумно, гірко і, мабуть, хочеться плакати, того що він не йде. А вони ждуть його увесь вечір та й цілий день ждали. Знають, що в нього жінка й діти, знають, що завтра вранці наші ворота будуть облиті дьогтем і їй доведеться шкребти їх ножем, ховаючи обличчя в хустку,— знають, а ждуть.

Та ось гнітучу тишу в хаті розплескала пісня. Вона викралася з пільми так тихо і моторошно, наче не людина народила її, а казкова тіль людська... Та пісня морозом пішла у мене по спині,

зашкреблася у горлі, бо співала її не мати, а якась чужа красива жінка, котру я чомусь називаю матір'ю. Може, мене й справді піймали в капусті і оддали цій жінці...

Ой боже мій, боже, Що я народила — Що є в нього жінка, А я полюбила...

І оце щодня: кричить, б'ється, а потім плаче або співає отак. Мені обидно і сумно. Хочеться крикнути їй: "Замовч!" — але я боюся і нишком воруху в грубі жар, що злипається в тугі кім'яхи і аж кипить, — кажуть, що то на мороз.

Зозуле, зозуле, Чого рано куєш, Чи, може, зозуле, Моє горе чуєш?..

Та ось пісня урвалася. За вікном обіззався рипкий сніг, поторгало двері. Мати схопились. Довге волосся, скручено кубликом, розсипалось і чорними звивистими струмочками розтеклося по плечах. Босі, розпатлані, захмелілі від радощів вибігли в сні. Мені чути звідти його гучний самовпевнений сміх. Вони увіходять до хати обнявшись — радісні, щасливі... Яке їм до мене діло?

Я добре знаю його. Ходить він завжди у короткому дубленому кожусі і в гімнастерці, з якої позрізувано гудзики із зірочками, а пришито інші, рогові. Іще він носить галіфе, схоже на балалайку, і вузький набірний пасок — ним він б'є матір, як нап'ється...

— Ану, марш па піч! — чую за плечима, і пужално випадає у мене з рук.

— Навіщо ти на нього гарикаєш? — з легким докором каже він. Але в його голосі немає ласки до мене. В ньому я чую зневажливу,

як милостиня, поблажливість самовпевненої людини. Я ладен підскочити до них з кулаками, але замість цього хутенько, мов загнана ящірка, дерусь на піч. Там пахне гарячою глиною і хатньою пилюгою.

Вони довго шепечуться. Мати намагаються говорити сердито і незалежно; але я знаю: це вони тільки маніжаться, помститись йому хочуть за те, що довго чекали... А потім почнуть клянчити пробачення, називати його лапкою, ведмедиком і що якимись муркотливими словами.

Мабуть, для того, щоб зачепити його за живе, вони починають розповідати про мого батька, про те, що він молився на них, мов на ікону, роботу з рук вихвачував.

— Я ще було сплю, а він, дивись, уже й корівку здоїв, і дровець уніс. Стане ото на коліна та й складає по одному обапілку, щоб не grimнути, не розбудити.

— Ну й дурний був. Вам, бабам, чим більше потурай, тим швидше спротивишся...

Над головою в мене стугонить. То миша качає на горищі кукурудзяний качан. А в бовдурі гоготить вітер і пшаксає з-під в'юшок холодною сажею.

Я згадую той день, коли тато йшли на фронт. Він, оцей чужак, обнімався тоді з татом і говорив:

— Ну що ж, Миколо, ти там старайся, а ми, тиловики, тут надолужуватимемо.

І тато пішли.

А якось через півроку, вночі, я почув крізь сон важку тяганину в сніях і якийсь дивний, скажено радісний і придушений материн голос:

"У, безсоромнику! Не встиг чоловік за поріг..." Я похолов з переляку і затовкся на печі, шукаючи злаз.

Але рука моя весь час натрапляла на стіну, і це що більше налякало мене.

— Мамо! — закричав я і заплакав.

Вона відповіла спокійно і навіть з досадою:

— Чого тобі?

— Хто там?

— Нікого. Спи!

Я трохи заспокоївся, приліг і довго слухав потім, як десь у подушці стугонить моє серце...

І ось лише тепер я зрозумів, що тоді мене обдурили. Зрозумів, і почуття помсти скинуло мене з печі. Плигаючи на долівку, я зачепив ногою рогачі, і вони попадали па піл.

Мати перелякано схопилися з постелі.

— Ти куди, сину?

Я відповів нарощне байдуже і грубо.

— Чого схопилися? Надвір хочу, от і встав. Потім повагом натяг на голову будьонівську шапку з одірваним пуп'янком, став у чоботи і пошкрьобав у сні.

— Кухвайку надінь, холодно, — гукнула мати навздогін.

Сінешні двері примерзли, подаються знехотя, риплять і впускають у куток вузьку смужечку місячного саява.

— Куд-ку-да? — питаються розбуркані кури з горища. Шпаркий вітер затикає мого рота холодним чопом, а сніг миготить

і підморгує: не бійся, мовляв, тікай.

Я переліз через сусідський тин і причаївся в наметі. Згодом рипнули двері, з чорного отвору виринули мати, у самій сорочці, босі, розпатлані.

— Сину! Чуєш, синочку! Де ти?..

Я не обізвався, а пригинаючись і клацаючи зубами, дременув до річки, спотикаючись об купинки. Ось уже й грядки скінчилися, почався луг. А далі — річка кригою виблискує.

— Си-ну-у-у,— долинає здалеку, — ...ин-о-о-чку... О-о-о...

"Тепер кричи скільки влізе",— думаю я і, розігнавшись гарненько, весело ковганкою лечу по льоду.

Мені бігти три кілометри. За річкою, на хуторі, живе моя тітка, татова сестра. Вона мене любить, жаліє і називає "сиріткою", а матір — "пройдою". Там я переночую, візьму кухвайку, онучі і піду на фронт, до тата. А тітці скажу — до матері.

Мені стає весело і аж тепліше...

...Потім я часто чув від дорослих живуче в ті роки прислів'я: кому війна, а кому мать родна, і завжди, — чи сказане воно пошепки, обачливо, чи вголос, з огидою, це прислів'я будило в мені жорстоку зненависть до чужака і горду, по-дитячому ревниву любов до тати. Я тільки тріньки-трінечки пам'ятаю тата: вони були великі, і рука в них теж була велика. Вони часто клали ту руку мені на голову, і під нею було тепло й затишно, як під шапкою. Може, тому й зараз, коли я бачу на голівці якогось хлопчика батьківську руку, мені теж хочеться стати маленьким...

У хаті стало поночіше: то скло на лампі закуріло. Солома у грубці погасла, і жар уквився тремтливим попільцем.

Мати ніжно куйовдить мою чуприну, і рука у них легка, як пташине крило.

— Не треба, сину, думати про це. Не треба. Я й так все життя каратиму себе, хоч і небагато вже осталося жити... Вона втирає шкарубким пальцем мої очі.

Груші з копанки

Тютюнник Григiр

У бабусі Марфи — дні сестри-однолітки: груша і копанка. Копанку викопав і грушу посадив ще перший дружина її Улас, який загинув аж у ту "германську" війну.

"То ж мені од нього, молоденького, дариця аж до віку. Груша родить, ще й зараз родить, копанка не міліє, і вода близько, ключем достаю".

Коли я вперше зайшов до бабусиною Марфиного двору, щоб напитися, то витягав воду тим "ключем" — вервечкою акацієвою, до якої приковано гак, закручений, як вус, щоб цеберку в воду не зронити.

Тоді був серпень, і спека стояла така крута, що йдеш і млієш. "Чи не можна у вас напитися?" — спитав я у бабусі, що сиділа під грушею і вишивала сорочку.

"Якби не можна, то навіщо б я тоді отуто жила!"

Вона хутенько підвелася, поклала шитво на траву і клубочком покотилася до хати по кухлик ("Зараз кухлика винесу"). Вона була дуже згорблена, мовби нахилилася колись до грядки цибулину висмикнути та й уже не випросталася.

Коли я тяг воду, цеберка спершу глухо стукнулася боком об грушки, що плавали у воді, аж тоді набралася; а коли пив з дерев'яного кухлика, бабуся сказала так лагіднесько, так не нарощне вимовляючи слова:

"Доброго здоров'я пивши. Та в таку годину йти — хіба не підіб'єшся, як сонце аж колеться гарячим", — і дивилася на мене знизу, з-під своєї згорбленості, і усміхалася мудро, як усміхаються лише старенькі та діти.

Разом з водою я витяг з копанки і дві грушки.

"Самі, чи що, падають у воду?" — спитав я.

"Котра й сама впаде, а то і я вкидаю, щоб холонули...Ось у полудень школярки йтимуть з учення, то до одної витягають, ласунці малі! Пригощайтеся в дорогу. Та ще ловіть, бо гарячі вони не такі".

Вона вже знову сиділа під грушею і вишивала. Без окулярів. І я спитав, чи то ж їй добре бачиться.

"А так, як замолоду,— сказала вона, не розхилиючись над шитвом.— Отам, як було мені сімдесят чи вже без одного не сімдесят п'ять, погано бачила, так погано, що очечки покійний сусіда мій Терешко, хай царствує, купив був, як їздив до Києва. А тепер бачу як дівка!" — Бабуся Марфа засміялася тихенько, затишно і закивала головою над червоними хрестиками в манишці.

"Скільки ж вам, мамо, зараз?"

"Та як по-моєму, то без одного сто. А якби хто грамотніший прикинув, то, може, й сто з гачечком набралось б. Давно живу, забула вже й відколи. Аже! Трьох чоловіків своїх любеньких пережила. Скоро-скоренько і я до них піду. Піду, походжу, всіх трьох провідаю".

"А якого... найдужче б хотілося побачити?"

"Усіх, сину. А зостануся коло останнього. До першого піду, то ще й не впізнає — молодесенький же! Навіщо, скаже, ти мені, бабо, здалася, іди собі геть! — Бабуся Марфа засміялася, аж чолом шитва дотулилася.— Другому до ніжок уклонила би... Він тут недалеко лежить, у Гребенях. Під берегом, сердешного, знайшли пробитого наскрізь... Це як друга війна була. Я сама його й поховала... Третій мені пара, хоч теж молодший уже за мене. Кував у кузні. Вийдеш, було з хати і чуєш його молоточок... Уже й не дуже годився до роботи, а кував. Тоді погано йому, погано йому враз зробилося... Переказали мені люди,

біжу до кузні, а його вже й назустріч везуть... Біля нього ляжу. Він упізнає, посунеться... "Собі вишиваєте чи людям?"

"Собі я вже все вишила, моя дитино. Людям. Хай носять та згадують бабу..."

Падають навколо бабусі жовті грушки з груші: гуп-гуп, гуп-гуп м'яко в траву. Гарячі. Вона відкладає шитво, збирає їх і кидає в копанку, а червоні хрестики на сорочці сяють, сміються сонцеві, густі та дрібні.

Коли я виходив з двору, бабуся Марфа провела мене до воріт і швидко-швидко впихала мені в кишені жовті гарячі грушки ("Вони не заважать!"), а за нами йшов червоний півень у червоних "штаних" і казав, як господар: токо-токо!

...Цвіте при зорях бабусина Марфина груша, чорніє зеленим мохом солом'яний дах на низенькій хатині, а у вікнах поночі... Я стою проти похилених воріт, і дивлюся у двір, і слухаю так пильно, що тільки серце своє чую. Невже пішла бабуся Марфа?..

І раптом: токо-токо-токо! — півень у хлівці за грушею,— токо-токо!..

Біла мара

Тютюнник Григiр

Не було ще такого літнього ранку, — хіба вже каміння з неба, — щоб дід Арсен, прозваний Бушлею, всидів дома. Де там! Як тільки над обрієм зажевріє велика досвітня зоря, вже Арсен на ногах. Почепить через плече стару шкіряну торбу з пареним зерном що пахне кутею (рибі на принаду), убгає в кишеню круглу бляшану баночку з великими й малими рибальськими гачками, вудки в руки і — гайда до річки. Йде помалу, бо, як сам каже, ноги вже не козацькі — болять од старості.

А надворі світає й світає. На луках туманець при самій траві стелеться, лелеки вздовж болота походжають — як матроси: у чорних штанях та білих-пребілих сорочках. Походжають, походжають на своїх тонких та довгих ногах, потім, дивись, ізнявся котрийсь, полетів, а в червоному дзьобі — жабеня: дітям своїм, лелеченятам, сніданок поніс.

— Ба! — скаже тоді Арсен, задерши голову до лелеки. — Ухопив, кажеш? Ну, неси, неси, погодуй своїх голопуцьків...

І чимчикує собі далі. Вудки на плечі колик-колик, гачки в баночці брязь-брязь... Уже й до річки недалеко. Вологою з лісу потягло та мокрою глиною з круч.

На річці теж туман. Та такий густий, що й води крізь нього не видно, а тільки чути, як вона шепелявить у кущах верболозу — течія сильна.

— Кахи, кахи! — закашляє Арсен, бо важко йому у тумані дихати. А з-під кручі котрийсь ранній рибалка:

— Ану, діду, не кашляйте лишень, бо всю рибу порозганяєте! — жартує.

Постое Арсен трохи над кручею, погломонить з рибалкою та й покашляє далі. Тільки-но вибухає Арсен своє "кахи!", так поперед нього або сонний заєць підскачить і дремене геть, або припутень з гнізда зірветься, або вепр злякано хрокне й затріщить сухим хмизом, тікаючи... Бояться лісовики дідового кашлю.

Іти Арсенові недалеко: до того місця, де верба у воду впала, як він був ще молодий. Упала та й досі лежить, бо таки міцно вчепилася корінням за кручу.

Якої тільки риби не водиться біля тої верби дідової! Вдень соми-вусачі в корчакуватому гіллі сплять, уночі вайлуваті лящуки та дужі, як воли, коропи поміж тим гіллям нишпорять, смакуючи варене зерно, що його дід на дно сипле для принади. А вранці ще й прудкі краснопері в'язі навідуються — тож ловиться Арсенові рибка щоднини.

Тільки одного разу не прийшов Бушля до річки. Усі рибалки, що вудили в той ранок, страх як здивувалися. Міркували і сяк і так: може, занедужав старий, може, заспав, бо в таких літах на зорі тільки й спиться, а вночі думки всякі в голову лізуть та привиди — старече безсоння. Аж воно не захворів Арсен і не заспав.

А сталося от що.

Вставши, як і завжди, раненько, прихопив Арсен своє рибальське начиння та й пішов з двору. На небі, поміж хмарами, ще висів блідий ріжок місяця, а на сході вже біліла вузьенька смужка світанку. Арсен пристояв біля повітки, обмірковуючи, що його робити: прийти до річки в отаку рань — поплавків на воді ще не буде видно, до того ж попереду Крута балка. Про цю балку він за все своє життя наслухався таких жахів, що й зараз, на старості, побоювався вночі тієї чорної прірви при самій стежці до річки. То бачили в ній вовка, що ніс на спині ягня з колгоспівської кошари, то чули, як там щоночі плакав або реготав пугач на самотньому всохлому кленові... Арсен знав, що все те могло бути, знав і те, що справжній страх не такий уже й страшний, як вигаданий. Тож,

зміркувавши так, вирішив іти: що буде, те й буде. Крута балка починалася одразу ж за селом. На підході до неї Арсен, обзиваючи себе "боягузом" та "як малою дитиною", стишив ходу й ступав майже нечутно. Місяць стояв низько, вже не зазірав у балку, тому в ній панувала темрява і чайлася якась недобра тиша. Аж раптом попереду, неподалік од Арсена, щось завовтузилося й зашелестіло. Старий зупинився і, затамувавши подих, уп'явся очима в те місце, звідки чулася вовтузня. Незабаром з балки виповзло на стежку щось біле, як шмат полотна. Завмерло на хвилину, потім обернулося на місці й посунуло просто на Арсена. Відчуваючи, як по спині мурахами побіг морозець, Арсен хутко скинув

— Ну-ну! — сказав ледь чутно, бо губи йому звело од страху. — Паняй своєю дорогою, м-мара нещасна!

"Мара" зупинилася, пристояла трохи і знову рушила на Арсена.

— Свят, свят! — прошепотів старий за давньою звичкою і позадкував — швидше, й швидше, й швидше. Тоді округнувся на одній нозі, так що ледве не впав — ноги ж таки не козацькі, — й побіг до села, раз по раз озираючись на те біле чудовисько, доки його й зовсім не стало видно.

Біля крайніх хат зупинивсь і довго одхекувався. Тим часом надворі майже геть розвиднілося, з димарів поміж садами то там, то там піднімалися вгору червонуваті напроти сходу сонця дими — затопили люди печі.

— Що ж то воно за мара була? — сказав уголос Арсен і, повагавшись, рушив стежкою до річки: може, приверзлося? Може, там нічого й не було? Проте не зробив і десяти кроків, як знову зупинився: "мара" поволеньки повзла йому назустріч... Ось вона вже ближче й ближче... Цоп — стала, хрокнула тихенько. Арсен підступив до неї кроків зо два, тримаючи вудки напоготові, придивився пильненько і раптом затіпався од хрипкого старечого реготу. То була газета, проткнута в кількох місцях сизими голками, а з-під неї стримів гострий їжачий писок.

— То це ти, парубче, лякаєш діда, ге ж? — похлинаючись реготом, вимовив Арсен. — На гніздо собі тягнеш, чи що?

Їжак сердито хрокнув, обминув старого й поволік газету до села. Слідом за ним, поклавши вудочки на плече, потупцяв і Арсен. Бо яка ж теперечки риболовля, як оно вже сонце з-за пруга вихопилося, а до річки ще йти та йти!

— Чого це ти сьогодні так рано вернувся? — здивувалася Арсениха, коли Арсен, поклавши вудки на кілочку під стріхою, висипав курям варене зерно.

— Та... — сховав очі під кошлатими бровами Арсен. — Води прибуло багато. Який же кльов, як вода прибуде? Ніякого...

І пішов у хлівець на сіно досипати недоспаної ночі.

Бушля

Тютюнник Григiр

Одного разу, коли Арсен, як завжди, рибалив біля своєї верби, припустив дощ. Вода в річці зробилася сірою та непривітною. Перестало виспівувати й витьохкувати птаство всяк на свій лад, лише дятел стукотів десь недалечко по корі всохлого дерева. Не клювало, бо в дощ риба залягає на дні й спить. Арсен прикрив голову та плечі лантухом, який завжди носив з собою про дощ, і дивився на воду. По ній густо витанцьовували дощові спичаки й здіймалися великі прозорі бульбахи. Дивився, дивився Арсен на той танок дощу по річці та незчувся, коли й заснув.

А тут летіла бушля — велика довгонога і довгошия птаха, що любить ховатися попід очеретом та лепешкою й вичікувати, доки мимо пливатиме рибинка: то вже вона її неодмінно втопить своїм зубатим дзьобом. Покружляла бушля над Арсеном, а він і не зворухнеться, бо спить, — подумала, напевне, що то пень, та й сіла просто йому на голову. Сіла, учепилась кігтями в лантушину й теж задрімала під кущем.

Довгенько так вони сиділи обоє: Арсен у човні, бушля — на Арсенові.

От уже й сонце крізь хмари проглянуло, і дощик ущух, і птахи знову заспівали, а вони сплять — розморило на дощ обох.

Першою прокинулася бушля. Кліпнула очима, звелася на ноги і... збудила Арсена. Хотів був старий підняти голову — несила, важке щось тисне її вниз. Тільки ворухнув рукою, щоб помацати, що воно за диво, а бушля як закричить:

К-а-а-й...— мов людина.

Ударила крильми діда по вухах, раз і вдруге — не зніметься, бо кігті в лантушині заплуталися. Аж похолов од страху Арсен. Та й собі в крик:

— Рят-у-у-йте-ж-бо-що-воно-за-лиха-година!

Бушля кричить, і Арсен кричить. А довкіл, ні в лісі, ні на річці, ані лялечки, тільки луна котиться.

Нарешті бушля таки злетіла, хоч і подряпала кігтями дідову голову. Побачивши птаху, що метнулася від нього понад водою, Арсен отямився, поторкав руками здряпану голову й сказав:

— Я тобі пеньок, чи що? — І заходився мотати вудки.

А дома не втримався, розказав бабі про свою пригоду з бушлею. Посміялися вдвох, та й годі. І, може, пригоду цю й забули б, якби Арсениха не переповіла її сусідці, а сусідка — своїй сусідці... Доки все село взнало.

Тепер, як іде Арсен вудити, рибалки гукають йому з-під круч:

— Поспішайте, діду, поспішайте, бо ондечки над вашою вербою вже бушля кружляє...
Жде!

— Ану ж, діду, розкажіть, як ви з бушлею кричали!.. Арсен і не сердиться. Усміхнеться хіба та й скаже:

— Отак і кричали: вона по-своєму, а я по-своєму.

Відтоді й по сей день Арсена звать у селі не інакше, як Бушля.

Додому, додому...

Тютюнник Григiр

Так непомiтно й лiтечко збiгло. Сонце стало нижче ходити над землею, i хоч було воно яскраве та веселеньке, вже не грiло, як ранiше. На грушi, що нiби ще цвiла, жовтiли кругленькi пахучi гнилички й осипалися додолу, а деревця на розсаднику пiдросли, уквiтчалися густим листям — тепер їм нi гайворони, нi вепри не страшнi: гайворони не подужають висмикнути, вепрам змiцнiле корiння не смакує.

I от настав день, коли Данило востаннє обходить розсадник, обмотує перевесельцями з сiна наймолодшi деревця, щоб не мерзли в лютi морози, а старiшi й так перезимують. Тодi каже до Кузьки:

— Будемо, Кузьмо, збиратися та вирушати додому.

Невесело каже, бо йти йому з лiсу не хочеться: звук тут за лiто серед зеленого шуму дерев, тишi та ясного сонечка...

I знову, як i весною, складає Данило у лантух своє добро, замикає сторожку, рушницю у руки i гайда. А лiс прощально шумить йому услiд i ронить пожовкле листя пiд ноги. Данило думає про те, що незабаром настане зима i йому треба буде щовечора, натягнувши на плечi кожух та прихопивши рушницю, йти на колгоспнi ферми сторожувати худобу. А Кузька радiє, бо скучив уже i за крикливою бабою Оксьоншею, i за хлiбом, умоченим у молоко, i за приятелем своїм Шарком iз сусiдського двору...

Вийшли з лiсу на луки. Сiно тут уже було давно скошено й звезено у стоги, лелек не видно, вiдлетiли, тiльки ящiрки шастали iнколи обiч дороги та маленькi сiрi пташки-посмiтюшки спурхували попереду.

Вже недалеко було до села, коли Данило з Кузькою почули позаду:

Кр-р... Кра...

Оглянулися — Онокрил! Бiжить пiдстрибом, махає одним крилом, а друге по землi волочиться.

— О! — весело сказав Данило. — А ми з Кузькою думали, що ти у своєму лiсi зустанешся. Правильно зробив, що не покинув нашого гурту. Бо самому добре, а гуртом краще!

I далi пiшли втрьох: попереду Данило, за ним Кузька, за Кузькою Онокрил.

Біла мара

Тютюнник Григiр

Не було ще такого літнього ранку, — хіба вже каміння з неба, — щоб дід Арсен, прозваний Бушлею, всидів дома. Де там! Як тільки над обрієм зажевріє велика досвітня зоря, вже Арсен на ногах. Почепить через плече стару шкіряну торбу з пареним зерном що пахне кутею (рибі на принаду), убгає в кишеню круглу бляшану баночку з великими й малими рибальськими гачками, вудки в руки і — гайда до річки. Йде помалу, бо, як сам каже, ноги вже не козацькі — болять од старості.

А надворі світає й світає. На луках туманець при самій траві стелеться, лелеки вздовж болота походжають — як матроси: у чорних штанях та білих-пребілих сорочках. Походжають, походжають на своїх тонких та довгих ногах, потім, дивись, ізнявся котрийсь, полетів, а в червоному дзьобі — жабеня: дітям своїм, лелеченятам, сніданок поніс.

— Ба! — скаже тоді Арсен, задерши голову до лелеки. — Ухопив, кажеш? Ну, неси, неси, погодуй своїх голопуцьків...

І чимчикує собі далі. Вудки на плечі колих-колих, гачки в баночці брязь-брязь... Уже й до річки недалеко. Вологою з лісу потягло та мокрою глиною з круч.

На річці теж туман. Та такий густий, що й води крізь нього не видно, а тільки чути, як вона шепелявить у куцах верболозу — течія сильна.

— Кахи, кахи! — закашляє Арсен, бо важко йому у тумані дихати. А з-під кручі котрийсь ранній рибалка:

— Ану, діду, не кашляйте лишень, бо всю рибу порозганяєте! — жартує.

Постоє Арсен трохи над кручею, погомонить з рибалкою та й покашляє далі. Тільки-но вибухає Арсен своє "кахи!", так поперед нього або сонний заєць підскачить і дремене геть, або припутень з гнізда зірветься, або вепр злякано хрокне й затріщить сухим хмизом, тікаючи... Боятися лісовики дідового кашлю.

Іти Арсенові недалеко: до того місця, де верба у воду впала, як він був ще молодий. Упала та й досі лежить, бо таки міцно вчепилася корінням за кручу.

Якої тільки риби не водиться біля тої верби дідової! Вдень соми-вусачі в корчакуватому гіллі сплять, уночі вайлуваті лящуки та дужі, як воли, коропи поміж тим гіллям нишпорять, смакуючи варене зерно, що його дід на дно сипле для принади. А вранці ще й прудкі краснопері в'язі навідуються — тож ловиться Арсенові рибка щоднини.

Тільки одного разу не прийшов Бушля до річки. Усі рибалки, що вудили в той ранок, страх як здивувалися. Міркували і с'як і так: може, занедужав старий, може, заспав, бо в таких літах на зорі тільки й спиться, а вночі думки всякі в голову лізуть та привиди — старече безсоння. Аж воно не захворів Арсен і не заспав.

А сталося от що.

Вставши, як і завжди, раненько, прихопив Арсен своє рибальське начиння та й пішов з двору. На небі, поміж хмарами, ще висів блідий ріжок місяця, а на сході вже біліла вузьенька смужка світанку. Арсен пристояв біля повітки, обмірковуючи, що його робити: прийти до річки в отаку рань — поплавоків на воді ще не буде видно, до того ж попереду Крута балка. Про цю балку він за все своє життя наслухався таких жахів, що й зараз, на старості, побоювався вночі тієї чорної прірви при самій стежці до річки. То бачили в ній вовка, що ніс на спині ягня з колгоспівської кошари, то чули, як там щоночі плакав або реготав пугач на самотньому всохлому кленові... Арсен знав, що все те могло бути, знав і те, що справжній страх не такий уже й страшний, як вигаданий. Тож, зміркувавши так, вирішив іти: що буде, те й буде. Крута балка починалася одразу ж за селом. На підході до неї Арсен, обзиваючи себе "боягузом" та "як малою дитиною", стишив ходу й ступав майже нечутно. Місяць стояв низько, вже не зазірав у балку, тому в ній панувала темрява і чайлася якась недобра тиша. Аж раптом попереду, неподалік од Арсена, щось завовтузилося й зашелестіло. Старий зупинився і, затамувавши подих, уп'явся очима в те місце, звідки чулася вовтузня. Незабаром з балки виповзло на стежку щось біле, як шмат полотна. Завмерло на хвилю, потім обернулося на місці й посунуло просто на Арсена. Відчуваючи,

як по спині мурахами побіг морозець, Арсен хутко скинув з плеча вудки й наставив їх перед себе.

— Ну-ну! — сказав ледь чутно, бо губи йому звело од страху.— Паняй своєю дорогою, м-мара нещасна!

"Мара" зупинилася, пристояла трохи і знову рушила на Арсена.

— Свят, свят! — прошепотів старий за давньою звичкою і позадкував — швидше, й швидше, й швидше. Тоді окрутнувся на одній нозі, так що ледве не впав — ноги ж таки не козацькі,— й побіг до села, раз по раз озираючись на те біле чудовисько, доки його й зовсім не стало видно.

Біля крайніх хат зупинивсь і довго одхекувався. Тим часом надворі майже геть розвиднілося, з димарів поміж садами то там, то там піднімалися вгору червонуваті напроти сходу сонця дими — затопили люди печі.

— Що ж то воно за мара була? — сказав уголос Арсен і, повагавшись, рушив стежкою до річки: може, приверзлося? Може, там нічого й не було? Проте не зробив і десяти кроків, як знову зупинився: "мара" поволеньки повзла йому назустріч... Ось вона вже ближче й ближче... Цоп — стала, хрокнула тихенько. Арсен підступив до неї кроків зо два, тримаючи вудки напоготові, придивився пильненько і раптом затіпався од хрипкого старечого реготу. То була газета, проткнута в кількох місцях сизими голками, а з-під неї стримів гострий їжачий писк.

— То це ти, парубче, лякаєш діда, ге ж? — похлинаючись реготом, вимовив Арсен.— На гніздо собі тягнеш, чи що?

Їжак сердито хрокнув, обминув старого й поволік газету до села. Слідом за ним, поклавши вудочки на плече, потупцяв і Арсен. Бо яка ж теперечки риболовля, як оно вже сонце з-за пруга вихопилося, а до річки ще йти та йти!

— Чого це ти сьогодні так рано вернувся? — здивувалася Арсениха, коли Арсен, поклавши вудки на кілочку під стріхою, висипав курям варене зерно.

— Та...— сховав очі під кошлатими бровами Арсен.— Води прибуло багато. Який же кльов, як вода прибуде? Ніякого...

І пішов у хлівець на сіно досипати недоспаної ночі.

Громовик

Тютюнник Григiр

Над рiчкою i лiсом засинювалось небо: здалеку-предалеку, погуркуючи та поблискуючи, накочувала гроза. Потемнiла вода в рiчцi, зашумiли дерева, заметалися птахи. А бусли лячно замахали крильми то тут, то там по лiсових болiтцях.

I враз усе стихло. Стогiн лiсу подався далi й далi вiд грози. У високостi сухо шелеснуло. Синьо спалахнула рiчка. I лiс осяявся синьо. То хмара, чорна i низька, пустила iз себе першу стрiлу-блискавицю. У надрах хмари зарокотало, спершу неголосно й нестрашно, а далi голоснiше й потужнiше. I раптом лiс охнув вiд жаху — так по ньому вдарило згори.

Аж тодi прокинувся в своєму дуплi сич-громовик. Прокинувся, заворушив крильми, видряпався з дупла i пiшов по гiлцi сухого береста вгору та вгору, сонно поводячи сюди-туди головою. Дощ мив йому маленькi гострi вушка, спинку та крила i лоскотав клинчик хвоста. Краплi води котилися по кривому дзьобовi i скапували вниз. Сич повiв очима в один бiк, у другий — нiде ани пташини, ани дрiбноi мишi! — й подумав спогорда й похмуро: "Боягузи!.. Жевжики!"

Блискавицi пролiтали йому над самiсiнькою головою, громами котилися по його спинi й розбивалися об неї на громенята... Знову вродився вiтер, похитнув сича на кiнчику гiлки, i сич зареготав з нього... "Хохо-хо-хо-о-о-о!" А кiгтi ще глибше увiгналися в дерево. Вiтер ще раз спробував похитнути птаха, але не похитнув i подався далi. А сич дивився у спину вiтровi та синьо-чорнiй хмарi й реготав... Йому ще й ще хотiлося громiв i блискавиць, що жили у хмарi, йому ще й ще хотiлося дощової купелi. Але тут визирнуло молоденьке сонечко i сказало сичевi: "Годi! Зась!" Він перестав реготати i, вiдчувши в очах рiзь, заплющився.

Вiн так i до дупла пiшов по гiлцi — заплющений. Перед дуплом, на порозi своєї хижи, сич струснув iз себе краплi дощу i повiльно, вайлувато побрався на постiль з пiр'я та сухого листя.

I. Вільде. «МАЛЕНЬКА ГОСПОДИНЯ ВЕЛИКОГО ДОМУ»

— Я прошу слова, — відповіла ї собі з кутка Оксана.

— Спокій!.. Прошу заспокоїтися... Оксана просить слова...

Оксана переждала ще хвилину. Окинувши оком аудиторію, почала своїм притишеним, ніби з другої кімнати, як казав Борис, голосом:

— Півтори години слухаю вашу дискусію, і якщо не помиляюся, то справа ось у чім: Оленка обстоює думку, що кохання само вже є найкращим охоронним щитом проти зради і... взагалі всякого роду спокус. Так, Оленко? По-твоєму, коли щиро кохаєш, то хоч би сто нагод і сто гріховних «предметів» на день підсувати, ти однаково не зловишся на них з тієї простої причини, що любов до «вибраного» вбиває зовсім природно всяке зацікавлення і потяг до інших?..

— Так, — підтвердила Оленка, — тому вважаю всякі побоювання й обережність дівчат, щоб їхні приятельки не відбили їх суджених, просто смішними...

— А ви, Борисе, твердите, що за серце не можна ні в якому разі ручатись просто тому, що це не залежить від нашої волі, і... краще уникати нагоди до зради, ніж пізніше переносити її наслідки?

— Так, — згодився Борис.

— Добре, — сказала Оксана, — а тепер послухайте історію «маленької господині великого дому», як ми її називали за Джеком Лондоном. Свідком була я сама... Це було минулої зими в наших Карпатах, байдуже, де саме... Ми всі були вже в зборі, як до нашої домівки попросилося ще двоє «надпрограмових» лижників. Він і вона: Юрій і Уляна. Пара ця від першої спільної вечері завоювала нашу симпатію: він такий високий, що головою об сволок торкався, а вона — як курчатко: навіть до плечей не досягала йому. На додаток ці двоє лижників привезли з собою тільки одну пару лиж. Виходило на те, що Юрій на прогулянках возить свою суджену в наплічнику. Ще того самого вечора назвали ми Уляну «маленькою господинею великого дому». Бракувало тільки ще того «третього», і «маленька господиня» мала його вибрати собі сама з-поміж чотирьох співмешканців.

Другого дня Уляна призналася, що вона не любить лижного спорту: видається їй занадто втомлюючим. Сюди приїхала тільки для товариства судженому... Це мене здивувало...

«Нічого дивного, — пояснила «маленька господиня», — це, може, навіть краще, як суджені мають де в чому відмінні уподобання».

Вони обоє з Юрою дуже зважають на те, щоб їх кохання не стало колись перешкодою в розвитку їх індивідуальностей.

«Людина повинна залишитися собою навіть тоді, коли когось любить більше, як себе саму, — висловила свою думку «маленька господиня».

Кожного ранку, як ми вибиралися в гори, на розі нашої домівки проводжала нас голівка «маленької господині». Опівдні заставали ми її у великому фотелі з підібраними під себе ногами з книжкою на колінах. Незважаючи на те, що вона кожне наше повернення (Юра звичайно вертався скоріше від нас додому) зустрічала справді з дитячою радістю, образ «маленької господині» у великому готелі все видавався мені чомусь сумним.

Я спитала її (потім думала, що не повинна була цього робити), чи не сумно їй самій по наших від'їзді.

«Маленька господиня» енергійно заперечила голівкою:

«Коли б ви знали, яка це розкіш — уміти чекати когось дорогого, — ви не дивувалися б мені. Інколи здається, що я жінка моряка, чоловік якої вибрався в далеку подорож... А інколи... Ви знаєте, — змінила раптом тон і тему розмови, — я два роки тому була серйозно хвора, і... мені не рекомендували перевтомлюватися».

«Ні, я не знала цього, — звідки? В такому разі хай суджений бодай що другий день лишається з вами».

«Маленька господиня» засміялася:

«Ви зовсім не знаєте Юри... Коли б ви знали, як любить він простір, — «поклик» простору, каже він, — ви б не вимагали від нього... А до того... ми зобов'язалися взаємно шанувати особисту свободу... Любов хоче мати вільні крила, Оксано», — обернула в жарт нашу розмову Уляна.

Уляна говорила правду: Юра, як дикий звір, любив простір і небезпеку. Ми всі не могли начудуватися його відвазі і вправності. «Король снігів», — сказала про нього Маруся. Лише Нора не захоплювалася їздою Юри. Вона не ховалася з тим, що мусить дорівнювати йому.

Від неї пішла теж ідея влаштувати змагання. Всім було ясно, що це мало бути не змагання, а двобій Нори з Юрою.

«Чого ви хочете від Юри? — не втерпіла я, щоб не запитати Нори.

«Хочу бути такою, як він!..»

Згодом помітила я, що Юра не покидає нас, як це перше бувало, на верхах і не йде скоріше до домівки. Він вертався тепер разом з усіма. Бувало й так, що навіть спізнявся інколи, як Норі приходила охота навчитися якого нового трюку на лижах.

«А все ж, — сказала я одного дня до Уляни, — ви попробуйте вчитися їздити на лижах. Це вам від мене щира рада».

«Ви підозріваєте, що я ревную до Нори?» — спитала мене просто «маленька господиня».

«Ні, я не думаю, що ви заздрите... хоч не здається мені, щоб вас нітрохи не цікавило це, скажім, дуже щире ставлення Юри до Нори. Не вірю вам, Уляно...»

Вона засміялася. Сміху цього не могла б я з чистим сумлінням назвати щирим.

«Ви всі дуже любі, дуже милі, але я насправду нітрохи не заздрю ні одній з вас. Це не повинно ображати вас... ані дивувати, що... Юра користується такою свободою в мене. Я вже вам сказала: наша особиста свобода не сміє бути ні в чому порушена. Не бачу причин, чому мала б я зламати своє слово...»

А проте одного ранку призналась мені «маленька господиня», що вона хотіла б побачити, як Нора і Юра з'їжджають з гори. Адже про це в домівці чуда оповідають. Але нехай я її не зраджу перед Юрою: це буде несподіванка для нього.

Ми справді вибралися нишком обидві, щоб підглянути тих одчайдухів. Я вдала, що не догадуюся про справжню причину цікавості Уляни. Випадок хотів, щоб ми прийшли під гору, коли вони пустилися з гори. Як два крилаті птахи, пролетіли мимо і, не пізнавши нас, в шаленому розгоні помчали далі.

«Він не запримітив мене, і я не могла навіть затримати його», — сказала тихенько Уляна...

Я подумала тільки собі, що тих двох ледве хто стримає уже в їх розгоні.

Уляні сказала я ніби жартома:

«Забагато волі дасте Юрі — може ще до якої катастрофи прийти тут, у цих горах...»

Вона не відповіла нічого.

Того дня увечері пробувала я вплинути на Нору:

«Облиште свою гру з Юрієм, Норо... з огляду на нашу «маленьку господиню».

«Чого ви хочете? Хочете, щоб той, хто має такі здорові ноги, як Юра, хто так по-вовчому любить простори, зрікся цього задля... вигідного фотеля? Можете самі сказати це Юрі, а я не маю серця».

Така була відповідь Нори, і я мусила визнати, що Нора має рацію.

Два дні пізніше від'їжджала я вже до міста. Поїзд мій відходив перед полуднем, так що з лижниками попрощалася я ще рано. Залишалася тільки Уляна. Вона кілька днів почувала себе не зовсім здоровою, тому я прощалася з нею в хаті, заборонивши проважати мене хоч би за ворота.

Я була вже на вулиці, як почула за собою голос Уляни:

«Оксано!..»

Мусила зупинитись: те дівча вилетіло за мною в самому светрі.

«Кажіть, чого вам треба, та й утікайте до хати, Уляно, бо на смерть простудитесь...»

«Я... хотіла вас спитати... але не смійтеся з мене, Оксано. Я... хотіла б знати, чи не запізно вже мені вчитися їздити на лижах?..»

Я аж надто добре зрозуміла це «чи не запізно вже» в устах цієї волелюбної «маленької господині великого дому», але не мала серця сказати їй правду.

Замість відповіді я незграбно поцілувала її в очі. Залишила її власному здогадові, що міг той поцілунок означати — співчуття чи надію?

ВРЯТОВАНИЙ

І.Вільде

Не пішов відразу нагору. Адже був тут, як дома. Як свій. Сів на лавку під каштанами. Хотів пов'язати думки в один вузол, але вони раз у раз вихоплювались з-під контролю й розбігалися наліво й направо: «Ось тінь каштана на мурі, як велетень без рук... Ота яблунька біля воріт на рік не вродить багато... Хтось голубів сполошив, і вони пурхнули мені саме понад головою...» Вся увага звернулася до голубів.

«Може, я хворий?» — подумав. Встав і пішов нагору. Так, як сподівався: Рамона, його суджена, сиділа у вітальні за фортепіано. Не грала. Тільки руки спочивали на клавіатурі. Була у блідо-фіолетовій сукні. Пригадав собі, що колись-колись порівняв був колір цієї сукні до блиску її волосся. Чомусь видалось йому у цю хвилину, що Рамона позує.

Підійшов ззаду і торкнувся її рамен.

— Все мене лякаєш, — сказала по-румунськи, хоч мусила чути його кроки. Його тепер особливо прикро вразила ця її невинна брехня. Не відповів нічого, але й рук не відіймав з рамен.

— Ах, я забуваю, що ти не любиш, як я не по-вашому говорю до тебе, — сказала по-українськи, але з чужим акцентом.

— Ні, не люблю, — сказав лагідно, але пригадав собі, за чим сюди прийшов. Обернув дівчину лицем до себе і скорим, задиханим, зміненим голосом кинув: — Рамона, я прийшов тобі сказати... що я чув учора... Я ж сидів тут, під каштаном... усе, що ти із своєю матір'ю говорила...

Ось воно те, що мусив їй сказати. Вона вдивилася в нього своїми безсоромно-чорними очима: поважно, аж напружено. Раптом розсміялась лоскотливим сміхом, таким притаманним людям півдня:

— Таж я навмисне так голосно говорила, щоб ти все міг чути... Подумай собі тільки, Нікуліцо, — вона почала скоро говорити по-румунськи, — чого мамі забаглося! Вона хоче покинути Ясси й переїхати жити до Чернівців, там, де ми... Каже, що найме собі окреме мешкання... тільки щоб двічі в тиждень мене провідувати... Я не хочу цього! Нізащо не допущу до цього! Я хочу нарешті без свідків бути з тобою!..

Вона закинула йому обидві руки на шию й відхилила голову взад: спокуслива і водночас безвільна. Микола повернув її лице просто своїх очей.

— Що ти говориш, Рамоніка? — спитав в її матерній мові, наче хотів, щоб слова його просто трапили їй до серця. — Що ти говориш? Таж твоя мама так тебе любить... а до того вона сподівається, що будуть внуки, і вона хотіла б близько них бути... Направду не розумію тебе...

Це вже розсердило її:

— Нема чого мамі жаліти... Мала й вона колись свою молодість, красу, кохання... мала свої щасливі дні. Чого ж їй ще? Ця її любов, ця вічна опіка наді мною — це щось хворобливе, від чого я мушу її вилікувати... Ні, Нікуліцо, вона таки мусить залишитися тут.

Кинула це, як виклик, але Микола нічого не відповідав. Йому видалось раптом якимсь смішним непорозумінням, що він стоїть оце напроти чужої жінки й торгується за куток у серці жінки без серця для її мамі...

Рамоні прийшла нова думка:

— А що твоя старенька? Не переїде до Чернівців? Вона, мабуть, не зможе лишити господарство?

— З моєю мамою... ти питаєш про мою маму? — Миколі враз стало перед очима затишне обійстя в далекому буковинському селі і кроки його мамі, повільні, старечі. Микола здригнувся.

— Що це? Чому ти такий дивний? — спитала Рамона.

Її голос вразив його. Пригадав собі миттю, як він учора звучав різко і немилосердно отут, у цій світлиці: «Ти не поїдеш із нами, — говорила Рамона мамі. — Я маю право на своє життя чи ні?»

Ні! Микола мотнув головою, наче відповів сам собі на якесь питання. Він зняв руки з рамен цієї чужої йому жінки.

— Що з тобою, Нікуліцо? — спитала Рамона тривожно.

— Нічого, Рамоно. Я йду. Маю тобі дещо сказати... але краще напишу... ще сьогодні...

Не озираючись, він вийшов з вітальні. Потім прожогом збіг сходами вниз.

Вже вечоріло, коли Микола побачив перед собою похилу браму. Звичним рухом відшукав закрутку й сам відчинив собі хвіртку. Пес було обіззався, а тоді лише закалатав хвостом об буди на знак, що пізнав свого. Але Микола не запримітив його приязно нащуплених вух. Важким кроком підійшов до ганку.

Тут застала його мама, що за хвилину вийшла сінешніми сходами подивитися, чого гавкнув Бурко. Микола сидів і вдихав у себе пахощі тихого сільського вечора.

— Миколко! Це ти?

— Я, мамо.

— Ти з Ясс? Як це так? А... — не договорила вона.

— Я сам, мамо, — відповів на невисловлене питання.

Вже зоріло, як посвітив мамі до її кімнати. Мама ще раз поцілувала його в чоло й пішла. Причилось йому, що мама плаче. Хотів повернутися, але усвідомив собі, що коли б навіть так було, то могли б це бути тільки сльози, радощів. Навшпиньках пішов до своєї кімнати. Поглянув на розстелене ліжко і склянку води на нічному столику. Уста його затремтіли, і він швидко вийшов на ганок. Здавалося йому, що ще всього не розповів мамі. Поглянув через вікно до маминої кімнати: лежала горілиць, заплющивши очі, як мертва. Порівняння видалось йому таким страшним, що його раптово аж кинуло в жар. Розстебнув сорочку на грудях, сперся обіруч на поруччя й дивився на рожевий уже крайчик неба. Село заворушилось тут і там.

Здавалося йому, що тільки чудом уникнув смерті в катастрофі. Рани ще пекли. Але вже сходило для нього нове життя — як оцей весняний ранок, чисте і прозоре.